

**Program wycieczek dydaktyczno-krajoznawczych dla
technikum**

**/Opracowany przez Ilonę Otrząsek
w celu wdrożenia do realizacji
w Zespole Szkół Mechaniczno-Samochodowych w Zabrze/**

Wycieczki dydaktyczno-krajoznawcze stanowią ważny element wychowawczy każdej szkoły. Umożliwiają nauczycielom poznanie uczniów na gruncie pozaszkolnym, co może prowadzić do lepszego kontaktu wychowawców z uczniami, jak również sprzyjać integracji klasy. Turystyka i krajoznawstwo w szkole mogą być dla każdego ucznia szansą na zaspokojenie ciekawości otaczającego świata, na poznanie kolejno własnego otoczenia, regionu, a później ciekawych zakątków kraju - w myśl naczelnej zasady pracy krajoznawczej: „poznawanie kraju i świata rozpoczynamy od własnego środowiska”.

Krajoznawstwo i turystyka mają na celu:

- poszerzenie wiedzy zdobywanej w czasie zajęć lekcyjnych i rozwijanie aktywności poznawczej,
- poznanie kraju ojczystego i pogłębienie więzi uczuciowych z nim,
- kształtowanie szacunku dla osiągnięć kulturalnych i gospodarczych Polski, a szczególnie województwa śląskiego i „małej ojczyzny”,
- upowszechnienie form aktywnego wypoczynku, w tym turystyki kwalifikowanej,
- kształtowanie zasad świadomej dyscypliny i harmonijnego współżycia w zespole, życzliwości i uprzejmości,
- wdrażanie do racjonalnego i kulturalnego spędzania wolnego czasu,
- poprawianie sprawności fizycznej i stanu zdrowia przez kontaktowanie się z naturą,
- wdrażanie do przestrzegania zasad ochrony przyrody i wpływu człowieka na środowisko.

Zadaniem „Programu wycieczek dydaktyczno-krajoznawczych” jest przedstawienie propozycji zajęć, których celem jest poznanie wybranych atrakcji turystycznych Zabrza, GOP, Beskidu Śląskiego i Małego. Propozycje uwzględniają poznanie niektórych rezerwatów i parków krajobrazowych na w/w obszarach.

Większość propozycji może być jednocześnie zajęciami dydaktycznymi z biologii, ochrony środowiska, historii, geografii oraz pomocą przy realizacji ścieżek przedmiotowych z zakresu edukacji regionalnej.

Do realizacji programu można włączyć uczniów, którzy mogą udoskonalić swoje umiejętności organizacyjne w zakresie:

- przygotowania szczegółowego planu wycieczki,
- wykonania kosztorysu,
- przygotowania informacji o ciekawych miejscach, zabytkach i atrakcjach z wykorzystaniem internetu.

Nadrzędnym celem nauczycieli jest zapewnienie młodzieży bezpieczeństwa w czasie każdych zajęć w terenie. Obecnie obowiązuje Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 8 listopada 2001 r. w sprawie warunków i sposobu organizowania przez publiczne przedszkola, szkoły i placówki krajoznawstwa i turystyki (Dz. U. Nr 135, poz. 1516). Zapewnienie opieki i bezpieczeństwa przez szkołę uczniom podczas wycieczek i imprez odbywa się w sposób określony w przepisach wydanych na podstawie ustawy z dnia 18 stycznia 1996 r. o kulturze fizycznej (Dz. U. z 2001 r. Nr 81, poz. 889 i Nr 102, poz. 115) i ustawy o systemie oświaty.

„Program wycieczek dydaktyczno-krajoznawczych dla technikum” został podzielony na 3 etapy:

- Etap I – klasa I – wycieczki po Zabrzu,
- Etap II – klasa II – wycieczki po GOP – okolice Zabrze,
- Etap III – klasa III – wycieczki w Beskid Mały i Śląski,

Na wszystkich etapach propozycje dotyczą trzech wycieczek – dwóch pieszych z wykorzystaniem komunikacji miejskiej lub PKP i jednej autokarowej.

ETAP I

WYCIECZKI PO ZABRZU

Realizacja w klasach pierwszych

Propozycje:

1. Do Skansenu Górniczego „Królowa Luiza” w Zabrzu, ul. Wolności 410 ,tel. 032 3701127.

Cele:

- zapoznanie z tradycjami górnictwa na Górnym Śląsku, a szczególnie w Zabrzu, gdyż kopalnia Luiza była jedną z największych i najważniejszych w Europie,
- pokaz działania parowej maszyny wyciągowej z 1915 r. („cud zabrańskiej techniki”),
- spacer po obiektach i zabudowaniach nadszybia kopalnianego,
- zwiedzanie podziemi dawnej kopalni „Królowa Luiza” przy ulicy Sienkiewicza, w tym pokaz działania niektórych maszyn i urządzeń górniczych oraz przejazd podziemną kolejką górniczą.

Uczniowie zwiedzają skansen z przewodnikiem, a przed wejściem do kopalni ubierają kaski i odzież ochronną. Imprezę można zakończyć w podziemnej kawiarni.

Koszt obejmuje zakup biletu i opłatę za przewodnika.

www.luiza.zabrze.pl

2. Do kompleksu lasów w Zabrzu - Rokitnicy: przejście przyrodniczą ścieżką edukacyjno-rekreacyjną „Gajdzikowe Górki”.

Cele:

- zapoznanie z atrakcyjnymi terenami leśnymi i rolniczymi Zabrza,
- pogłębienie wiedzy przyrodniczej,
- poznanie przeszłości wsi Rokitnica,
- relaks w plenerze.

Podczas waloryzacji przyrodniczej Zabrza wyznaczono w granicach administracyjnych miasta 52 powierzchnie cenne przyrodniczo, na których stwierdzono występowanie 405 gatunków roślin naczyniowych oraz 95 gatunków ptaków lęgowych. Nie jest więc Zabrze tak zdegradowane, jak by się wydawało. Proponowane zajęcia są jedną z wielu możliwości poznania atrakcyjnych terenów zielonych.

Ścieżka „Gajdzikowe Górki” rozpoczyna się i kończy na pętli autobusowej w Zabrzu – Rokitnicy. Jej długość wynosi 4,5 km. Przejście całej trasy krokiem spacerowym zajmuje około 1,5 godziny, a w połączeniu z zajęciami dydaktycznymi 3 godziny. Na ścieżce wyznaczono 6 pól obserwacyjnych, umożliwiających poznanie ważnych środowisk przyrodniczych. Spacer na „Gajdzikowe Górki” jest atrakcyjny o każdej porze roku.

Szczegółowy opis atrakcji przyrodniczych tej okolicy zawiera znakomite opracowanie wydane w 2004 r. - P. Cempulik, M. Sochacka, W. Żyła, T. B. Hardaś: „Gajdzikowe Górki. Przyrodnicza ścieżka edukacyjno- rekreacyjna w Zabrzu - Rokitnicy”. Pozycja ta znajduje się w bibliotece szkolnej.

3. Wycieczka autokarowa „Zabrze jakiego nie znamy”

Cele:

- zapoznanie młodzieży z najcenniejszymi zabytkami architektury przemysłowej i sakralnej Zabrza,
- rozbudzenie uczuć patriotycznych i identyfikacji z „małą ojczyzną”,
- pokazanie jak wiele możemy się nauczyć o naszym mieście, które często tylko pobieżnie znamy.

Program:

- szyb wodny i nadszybie dawnej kopalni Concordia, szyb „Maciej” jako przykład rewitalizacji zabytku przemysłowego,
- kapliczka szwedzka i późnobarokowa rzeźba św. Jana Nepomucena przy ul. Staromiejskiej jako najstarsze przydrożne zabytki sakralne Zabrza,
- kościół św. Józefa – najwybitniejszy zabrzański zabytek jako przykład wybitnej architektury sakralnej w Europie,
- kościół św. Anny jako przykład zabytku neoromańsko – neogotyckiego,
- Cmentarz Żydowski ul. Cmentarna – niezwykła nekropolia, będąca dowodem wielokulturowości Zabrza,
- „stalowy dom” przy ul. Cmentarnej,
- osiedle robotnicze Borsigwerk w Biskupicach jako przykład dobrego założenia urbanistycznego i przykład „zamkniętego świata” stworzonego dla robotników pobliskich zakładów koncernu Borsig,
- ruiny „Domu Kawalera” w Biskupicach, będące niegdyś atrakcją wielu filmów o dziejach Górnego Śląska,
- „Szwajcaria Biskupicka” – przejazd ciekawym odcinkiem szosy w rejonie Biskupic.

Czas trwania imprezy ok. 5-6 godzin. Zajęcia w terenie mogą być również zrealizowane w formie zwiedzania wybranych miejsc.

Program wycieczki został opracowany na podstawie materiałów p. Dariusza Walerjańskiego, prezesa Towarzystwa Opieki nad Zabytkami w Zabrzu.

ETAP II

WYCIECZKI PO GOP – OKOLICE ZABRZA

Realizacja w klasach drugich

Istotną rolę w organizowaniu wyjazdów odgrywają ich koszty, dlatego w propozycjach dla klas drugich program uwzględnia zajęcia, których zrealizowanie jest możliwe przy wykorzystaniu dobrej komunikacji miejskiej. Wielu uczniów posiada bilety miesięczne na województwo śląskie (miasta objęte KZK GOP), dla nich więc przejazdy są bezpłatne. Można też zakupić tzw. bilet ulgowy jednodniowy lub wynająć autokar.

Propozycje:

1. Do rezerwatu przyrody „Segiet” w Tarnowskich Górach.

Cele:

- poznanie ciekawych miejsc Górnego Śląska związanych z historią górnictwa i hutnictwa,
- przejście ścieżką dydaktyczną w rezerwacie „Segiet”,
- próba identyfikacji napotkanych roślin i zwierząt,
- zwiedzanie kompleksu sportowo-rekreacyjnego „Dolomity Sportowa Dolina”.

Program:

Dojazd autobusem miejskim do Rept (przystanek ul. Długa), stąd dojście niebieskim Szlakiem Powstańców Śląskich do rezerwatu (ok. 1,5 km). W Lesie Segieckim możemy przejść przyrodniczą ścieżką dydaktyczną o długości 3,8 km z 8 polami obserwacyjnymi. Możemy też kontynuować wędrowkę szlakiem niebieskim przez środek rezerwatu pięknym lasem bukowym na Srebrnej Górze, obserwując ślady dawnej eksploatacji górnictwa. Po przejściu ok. 1,8 km dojdziemy w pobliżu kompleksu „Dolomity Sportowa Dolina” – oznaczone dojście drogą za lasem w lewo bez szlaku. Czas pobytu w kompleksie można dostosować do zainteresowań młodzieży – istnieje możliwość np. wypożyczenia rowerów.

Następnie kontynuujemy wędrowkę ulicą Blachówka w Suchej Górze, skąd po przejściu ok. 1 km dojdziemy do przystanku autobusowego. Czas trwania – od 3 do 4 godzin.

Proponowana wycieczka jest najatrakcyjniejsza od wiosny do jesieni, szczególnie polecana dla klas technikum o specjalności architektura krajobrazu.

Materiały:

- 1) P. Cempulik, R. Dobosz: Ścieżka dydaktyczna na Garbie Tarnogórskim. Las Segiecki. Katowice 1997,
- 2) Mapa turystyczno- krajoznawcza: Lasy bytomskie i okolice. Opracował: Leonard Kłos, Bytom 1997,
- 3) E. Wieczorek: Bytom i okolice. Przewodnik turystyczny. Bytom 2001,
- 4) www.kzkgop.com.pl
- 5) www.dsd.pl.

2. Do Sztolni Czarnego Pstrąga w Tarnowskich Górach.

Cele:

- przybliżenie najstarszych tradycji górnictwa rud cynku i ołowiu na Śląsku,
- przejażdżka łodziami w sztolni,
- przejście atrakcyjnymi szlakami w pięknym Parku Repeckim.

Program:

Autobusem miejskim dojeżdżamy do przystanku Repty – ul. Długa. Stąd niebieskim Szlakiem Powstańców Śląskich udajemy się w lewo i po przejściu 3,5 km dochodzimy do położonej w rozległym prawie 200-hektarowym Parku Repeckim Sztolni „Czarnego Pstrąga”. Atrakcją jest przepłynięcie łodziami 600-metrowego odcinka starej sztolni odwadniającej między szybami „Ewa” i „Sylwester”. Przewodnik przeprowadza turystów od szybu do szybu pchając łodzie i snując opowieści górnicze.

Sztolnia dla wycieczek grupowych jest czynna cały rok – rezerwacja w BORT – Stowarzyszenie Miłośników Ziemi Tarnogórskiej, tel. 032 285 49 96. Temperatura w sztolni ok. +10° C.

Wracamy niebieskim szlakiem w kierunku Rept do przecięcia z czerwonym Szlakiem Husarii Polskiej (2,5 km). Stąd skręcając w prawo po 4 km dochodzimy malowniczą leśną drogą do miejscowości Górniki. Powrót do Zabrza z przesiadką autobusami miejskimi. Możemy też wrócić bezpośrednio ze Sztolni do Rept.

Koszt obejmuje zakup biletu i opłatę za przewodnika.

www.kopalniasrebra.pl/SZTOLNIA.asp

3. Wycieczka autokarowa Piekary Śląskie – Radzionków.

Cele:

- przybliżenie tradycji religijnych i powstańczych Górnego Śląska,
- pielgrzymka do Sanktuarium Matki Bożej Piekarskiej,
- spacer odcinkiem niebieskiego Szlaku Powstańców Śląskich w okolicach Kopca Wyzwolenia,
- zwiedzanie Muzeum Chleba w Radzionkowie.

Program:

W trakcie zajęć wyjazdowych łączymy poznanie kilku atrakcji w pobliżu Zabrza, które są jednocześnie znakomitym przyczynkiem do pogłębienia edukacji regionalnej młodzieży.

Imprezę rozpoczynamy od poznania jednego z najważniejszych miejsc pielgrzymkowych w Polsce – ośrodka kultu maryjnego Ślązaków z obrazem Matki Boskiej Sprawiedliwości i Miłości Społecznej w Piekarach Śląskich. Zwiedzamy neoromański kościół parafialny Najświętszej Marii Panny i św. Bartłomieja z lat 1842-49, mający od 1962 r. status bazyliki mniejszej. Obok sanktuarium możemy zobaczyć wzgórze z drózkami kalwaryjskimi i neogotyckim kościołem oraz cudowne źródło.

Następnie podjeżdżamy w pobliże Kopca Wyzwolenia usypanego w latach 1932-37 dla uczczenia 250 rocznicy przemarszu wojsk Jana III Sobieskiego pod Wiedeń i trzech powstań śląskich. Wchodzimy na szczyt kopca, skąd podziwiamy rozległą panoramę GOP-u, możemy opowiedzieć o tradycjach powstań śląskich (1919-1921).

Ostatnim punktem programu jest zwiedzanie prywatnego Muzeum Chleba w Radzionkowie, gdzie największą atrakcją jest możliwość samodzielnego wypieku pieczywa. Ideą muzeum jest kultywowanie i uczenie szacunku do chleba oraz związanych z nim polskich tradycji. Twórcą i dyrektorem Muzeum jest Piotr Mankiewicz, dzięki jego pasji kolekcjonerskiej zgromadzono kilka tysięcy eksponatów. W trakcie 2-godzinnego zwiedzania ogląda się również 20-minutowy film o chlebie. Istnieje możliwość zakończenia zwiedzania przy herbacie i cieście w stylowej góralskiej baczce.

Adres Muzeum Chleba:

ul. Zofii Nałkowskiej 5

41-922 Radzionków, tel. 032 3871760

Czas trwania: około 6-7 godzin.

Koszt obejmuje opłatę za autokar i bilet do Muzeum Chleba.

Materiały:

- 1) E. Wieczorek: Bytom i okolice. Przewodnik turystyczny. Bytom 2001,
- 2) L. Szaraniec: Górny Śląsk. Przewodnik, Warszawa 1997, (dostępny w bibliotece szkolnej)
- 3) www.muzeum-chleba.pl

ETAP III

WYCIECZKI W BESKID MAŁY I ŚLĄSKI

Realizacja w klasach trzecich

Dwa pierwsze wyjazdy z wykorzystaniem komunikacji PKP. Grupom powyżej 10 osób przysługuje ulga 50% na przejazdy pociągami osobowymi i pospiesznymi. Podanie do PKP należy jednak przedłożyć 48 godzin wcześniej. Można również pojechać autokarem. Wycieczki w terenie górskim (grupy powyżej 9 osób) muszą być prowadzone przez przewodnika beskidzkiego.

Propozycje:

1. Wycieczka górską w Beskid Mały: Magurka Wilkowicka (909m n.p.m.)

Cele:

- poznanie atrakcji krajoznawczych Pasma Czupła i Magurki Wilkowickiej w Parku Krajobrazowym Beskidu Małego,
- podziwianie panoram górskich z Magurki,
- zapoznanie z historią schroniska na Magurce,
- relaks na świeżym powietrzu,
- zwiedzanie zabytkowego drewnianego kościółka w Mikuszowicach.

Program:

Pociągiem dojeżdżamy do Bielska Białej Głównej. Stąd kładką nad szosą dochodzimy do przystanku autobusów miejskich przy ulicy Warszawskiej. Autobusem dojeżdżamy do Straconki –przystanek Leśniczówka. Stąd szlakiem zielonym idziemy na szczyt Magurki ok. 1,5 godziny (4,3 km, 520 m różnicy wzniesień) Dwukrotnie przecinamy szosę, która serpentynami wznosi się na Przełęcz Przegibek. Dochodzimy do schroniska PTTK na Magurce (909 m n.p.m.) Tu podziwiamy rozległe panoramy. Ze schroniska czerwonym szlakiem schodzimy przez Rogacz w ciągu niespełna 2 godzin do Bielska Białej-Mikuszowic – przystanek PKP (4,6 km). Czas przejścia w sumie 3,5 godziny.

Proponowana wycieczka jest najtańszym wyjazdem w Beskidy. Koszt przejazdu obejmuje zakup biletów na pociąg i autobus.

Materiały:

- 1) A. Matuszczyk: Beskid Mały. Przewodnik, Warszawa-Kraków, 1981
- 2) www.mzkb-b.internetdsl.pl/main.htm

2. Wycieczka górską w Beskid Śląski: Szyndzielnia (1022m n.p.m.) i Klimczok (1117m n.p.m.)

Cele:

- poznanie atrakcji krajoznawczych Pasma Klimczoka w Parku Krajobrazowym Beskidu Śląskiego,
- propagowanie turystyki kwalifikowanej – zdobywanie punktów do Górskiej Odznaki Turystycznej,
- relaks na świeżym powietrzu,
- uwrażliwienie młodzieży na piękno przyrody.

Program:

Pociągiem dojeżdżamy do Bielska Białej, stąd autobusem miejskim do Olszówki Górnej (końcowy przystanek). Tu zaczynają się szlaki na Szyndzielnię. Podchodzimy krótko szlakiem zielonym do schroniska na Dębowcu, a następnie szlakiem czerwonym (5 km, 610 m różnicy wzniesień) w ciągu 2 godzin dochodzimy do schroniska PTTK na Szyndzielni. Można również wjechać kolejką gondolową - stąd do schroniska tylko 10 minut. Następnie udajemy się na szczyt Klimczoka szlakiem żółtym, zejście na siodło, postój w schronisku PTTK pod Klimczokiem i powrót na Szyndzielnię szlakiem czerwonym – w sumie ok. 4 km. Do Olszówki schodzimy od górnej stacji kolejki szlakiem zielonym (3,5 km). Powrót autobusem do dworca PKP w Bielsku Białej.

Wypad bez dojazdu i odpoczynków zajmuje 4-5 godzin.

Koszt imprezy obejmuje zakup biletów na pociąg, autobus, a w przypadku korzystania z kolejki również na przejazd.

Materiały:

- 1) M. Barański: Beskid Śląski. Pasma Klimczoka i Równicy. Przewodnik turystyczny. Warszawa 1995
- 2) www.kolej-szyndzielnia.pl

3. Wycieczka autokarowa – tzw. „Duża pętla beskidzka”

Trasa: Skoczów – Ustroń – Wisła – Kubalonka – Istebna – Koniaków – Ochodzita – Szare – Milówka – Węgierska Górka – Żywiec – Bystra – Bielsko Biała

Cele:

- poznanie atrakcji krajoznawczych Parku Krajobrazowego Beskidu Śląskiego,
- przybliżenie folkloru górali beskidzkich,
- wskazanie roli Węgierskiej Górki w czasie II wojny światowej,
- przejazd widokowymi drogami górskimi,
- zapoznanie z panoramą ze szczytu Ochodzitej.

Program:

- Ustroń – przejazd przez centrum, w pobliżu Muzeum Hutnictwa i Kuźnictwa,
- Wisła – spacer po centrum, Muzeum Beskidzkie, kościół ewangelicki,
- Przełęcz Kubalonka – zabytkowy kościół drewniany św. Krzyża z 1779 r.,
- Istebna – kościół parafialny p.w. Dobrego Pasterza z 1794 r., tablica Kukuczki, cmentarz, Muzeum Regionalne w chacie Jana Kawuloka z pokazem gry na instrumentach pasterskich,
- Koniaków – Muzeum Koronek w domu Marii Gwarek,
- Ochodzita (894 m n.p.m.) – 15-minutowe wejście na najlepszy punkt widokowy w Beskidzie Śląskim i omówienie panoramy,
- Węgierska Górka - zwiedzanie Fortu Wędrowiec – „Westerplatte Południa”,
- Żywiec – zwiedzanie z zewnątrz Starego Zamku i Pałacu Habsburgów, spacer po Parku Żywieckim, rynek i konkatedra Nawiedzenia NMP.

Bardzo bogaty w atrakcje wyjazd, jej program szczegółowy można dostosować do pogody i zainteresowań młodzieży. Wiele obiektów ogląda się z okien autokaru, ale warto o nich opowiedzieć, jak również wskazać widoczne szczyty górskie. Czas wolny na posiłek można zorganizować po zejściu z Ochodzitej w karczmie regionalnej lub nieco dalej pod Koczym Zamkiem.

Materiały:

- 1) Wł. Sosna: Dookoła Beskidu Śląskiego, Katowice 1992
- 2) Beskidzkie Pętle. Materiały szkoleniowe dla Koła Przewodników Turystycznych PTTK Oddział Bytom, Bytom 2005
- 3) Wł. Sosna, A. Sikora: Ustroń, Wisła, Szczyrk i okolice. Przewodnik, Warszawa 1977
- 4) Adresy internetowe poszczególnych miejscowości.

Wszystkie materiały wymienione w programie znajdują się w posiadaniu autora i mogą być udostępnione na życzenie nauczycieli.

Bibliografia

1. Barański Mirosław: Beskid Śląski. Pasma Klimczoka i Równicy. Przewodnik turystyczny, Wyd. PTTK „Kraj”, Warszawa 1995,
2. Beskid Mały. Mapa turystyczna, skala 1:50000, Wyd. Compass, Kraków 2003,
3. Beskid Śląski. Beskid Żywiecki, Mapa turystyczna, skala 1:50000, Wyd. Compass, Kraków 2002,
4. Beskidzkie Pętle. Materiały szkoleniowe dla Koła Przewodników Turystycznych PTTK, Oddział Bytom, Bytom 2005,
5. Cempulik Piotr, Dobosz Roland: Ścieżka dydaktyczna na Garbie Tarnogórskim. Las Segiecki, Wyd. Kubajak, Katowice 1997,
6. Cempulik Piotr, Sochacka Magdalena, Żyła Waldemar, Hadaś Tadeusz B., Gajdzikowe Góry. Przyrodnicza ścieżka edukacyjno- rekreacyjna w Zabrze – Rokitnicy, Polskie Towarzystwo Przyjaciół Przyrody „pro Natura” 2004,
7. Kłos Leonard: Mapa turystyczno- krajoznawcza, Lasy bytomskie i okolice, Bytom 1997,
8. Krajoznawstwo i turystyka w szkole. Praca zbiorowa pod red. Tadeusza Łobożewicza, WSiP, 1985,
9. Krajoznawstwo w szkole. Poradnik dla nauczycieli pod red. J. Kurana, M. Sabańskiego, PZWS, Warszawa 1967,
10. Matuszczyk Andrzej, Beskid Mały. Przewodnik, Zakład Wydawniczo-Propagandowy PTTK, Warszawa-Kraków 1984,
11. Nizinne szlaki znakowane. Szlaki turystyczne województwa katowickiego. PTTK, Gliwice 1974 (broszura),
12. Sosna Władysław: Dookoła Beskidu Śląskiego, Wyd. Centralny Ośrodek Informacji Turystycznej, Katowice 1992,
13. Sosna Władysław, Sikora Andrzej: Ustroń, Wisła, Szczyrk i okolice. Przewodnik, Wyd. „Sport i Turystyka”, Warszawa 1977,
14. Szaraniec Lech: Górny Śląsk. Przewodnik, Wyd. „Sport i Turystyka”, Warszawa 1997,
15. Wieczorek Edward: Bytom i okolice. Przewodnik turystyczny, Bytom 2001,
16. Wyżyna Śląska. Część północno-zachodnia. Mapa turystyczna, skala 1:50000, Wyd. Compass, Kraków 2002.

Ponadto w pracy wykorzystano informacje uzyskane z różnych stron internetowych oraz materiały własne z kursu przewodnika beskidzkiego oraz terenowego na województwo śląskie.